

ПРОТОПОП АВАКУМ И НЕГОВОТО „ЖИТИЕ“

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОРМИРАНЕТО НА ЖАНРОВЕТЕ
В СТАРОРУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Людмила Боева

През 1972 г. се навършиха 300 години от излизането на „Житието“ на протопоп Авакум Петров. Тази дата е достатъчно основание за световната общественост да си спомни и почете най-забележителния писател на руското средновековие.

Седемнадесетият век е преломен етап в развитието на руската литература, период на преход от старите норми и традиции към новото време. Приключило е времето на господството на старата, пропита главно с религиозен, феодален дух писмена литература и настъпва времето на новата, светската, демократичната литература, на новите литературни похвати, новите жанрове, на новите демократични автори.

Значителна част от демократичната литература на XVII в. съставлява литературата на т. нар. „разкол“ или старообрядчеството. Това религиозно-обществено движение се заражда в средата на низшето духовенство, недоволно от реформите на патриарх Никон. Религиозното движение бързо прераства в социално, като обединява под знамената си всички недоволни плебеи, хората от покрайнините и селячеството. Към разкола се присъединява стрелецката войска и част от болярството, която е в опозиция на царския режим. Движението получава широк размах и е страшно ожесточено, фанатично. То заплашва не само господстващата църква, но и самата държава. Особено трагични негови прояви са масовите самоизгаряния на недоволни, а също и едно от най-упоритите и продължителни в историята на народните движения Соловецко въстание от 1667—1676 г.

„Революционната опозиция срещу феодализма минава през цялото средновековие — пише Фр. Енгелс в труда си „Селската война в Германия“. — В зависимост от условията на историческия момент тя се проявява ту като мистика, ту във вид на явна ерес, ту във вид на въоръжено въстание.“¹ Старообрядчеството е една от формите, чрез които се изразява антифеодалният протест през XVII в., неслучайно наречен „бунтовното време“. Изострянето на класовата борба и повишаването ролята на народа, който съвсем осезателно и в известна степен съзнателно се намесва в историята, са типични за него. „Медният бунт“ в Москва през 1662 г., знаменитото Соловецко въстание, Стрелецкото въстание в Москва през 1682 г., в което участвуват активно и крепостните селяни, селският поход на Василий Ус през 1666 г., освободител-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Сочинения. Т. VIII, с. 128—129.

ната война в Украйна и бунтовете сред сибирските народи, накрая селската война на Стенка Разин — ето най-значителните жалони на XVII в.

Класовата борба се изразява и в появата на различни опозиционни групи, в идеологическото разграничаване. Опозицията се проявява и в различни видове „ереси“. При това ересите не се ограничават в рамките на вътрешно-църковните вълнения, а се разгръщат и в по-широки, обществени движения (почина на Стефан Вонифатиев и неговата група). Към открит конфликт с църковните авторитети дръзва и царската власт, която се стреми към абсолютизъм. Самата църква се оказва в състояние на разкол, религиозната идеология все повече губи влияние над умовете. Религиозното „свободомислие“ обхваща, като се почне от първата половина на века, особено прогресивните слоеве на градското население, на покрайнините. Руските „свободомислещи“, „еретиците“, критикуват преди всичко обредната страна на религията, отхвърлят почитането на иконите, не признават култа на светците, воюват за нравствена чистота на свещенослужителите и против формалното благочестие. Тъкмо в тоя вид това се отразява във великолепните сатирически повести на XVII в.: „Служба кабаку“, „Повесть о бражнике“, „Сказание о куре и лисице“, „Калязинская челобитная“ и др.

Литературата на разколниците и сатирическата литература на XVII в. си приличат в много отношения, доближават се помежду си преди всичко с критическия си дух и демократичността си.¹

Старообрядческата литература е богата по жанрове. До нас са стигнали много послания, полемически трактати, писма без името на автора, възвания и пр., написани на прост, понятен за масите език, образни, патетични, с огромна сила на въздействие. При изучаването на старообрядческата литература, както и изобщо при изучаването на руската литература от XVII в. пред изследователите изниква въпросът, не може ли старообрядческата литература да се смята като зачатък, основа за формирането или дори за напълно оформено литературно направление.

И в това отношение XVII в. е преходен към литературата на новото време. До XVII в. в староруската литература може да се говори само за известни наценки на литературни направления, по същество слабо изразени. Староруските произведения се формират тогава в обособени жанрови групи с църковнослужебно, практическо, извънлитературно предназначение, което се отразява върху всички елементи на произведението — език, стил, съдържание, образи и пр. Но през XVII в. се извършва истинското зараждане на литературните направления.² По това време жанровете се освобождават от външно-литературното си предназначение, започват да се пишат заради чисто литературни, естетически цели. В края на века в Русия в явна връзка със западното, украинско-полско въздействие се заражда оформеното литературно направление на барока. Отделни, ясно открити по това време групи жанрове стават основа за формирането на други течения.

Заедно може да се групират историческите повести и сказанията, жанрове, достигнали разцвета си в края на XVI — началото на XVII в., а също светските повести, попили в себе си както оригинални, така и преводни по-

¹ Вж. статията на В. Е. Гусев „Житие протопопа Аввакума — произведение демократической литературы XVII века (Постановка вопроса)“. — ТОДРЛ, М.—Л., 1958, т. XIV, с. 380—384.

² Вж. редица трудове на Д. С. Лихачов, преди всичко статията „К изучению художественных методов в древнерусской литературе“. — ТОДРЛ, М.—Л., 1964, т. XX; К вопросу о зарождении литературных направлений в русской литературе. — Сп. Русская литература, бр. 2, 1958, а също работите на Д. Ерьомин, вкл. статията „О художественной специфике древнерусской литературы“. — Сп. Русская литература, бр. 1, 1958.

вести с битов и занимателен характер. Друга подобна група са произведенията на демократическата литература, включващи сатиричните повести и стоящата малко обособено ярка старообрядческа литература. Тук може да се говори за зараждането на определени литературни направления с редица общи черти, благодарение на които могат да бъдат считани като определена литературна групировка. Така за последната група е характерна преди всичко тясната връзка с конкретната действителност, съзнателният стремеж тя да бъде изобразена задълбочено и да ѝ се въздействува, а следователно и явната тенденциозност в провеждането на демократическата, критическата идейна насоченост. Елементите на реализъм, по-точно отделни реалистични тенденции, имат тук особено благоприятна почва за развитие. В старообрядческата литература формите, в които се отразява животът, често имат мистичен, фантастичен характер, но същевременно нейните автори отхвърлят старата средновековна монументална идеализация, нарушават старите литературни шами, преобразяват жанровата система, като внасят в тях моменти от изобразението на вътрешния свят на човека, психологизъм (Епифаний), индивидуализация на образите, историзъм и битовизъм (Авакум), а също доста публицистичност. Под перото на редица автори-старообрядци по особен начин се оформят избраните от тях жанрове, по-точно групи жанрове.

Ако смятаме за литературно течение, направление или школа единството от основни идейно-художествени особености, показани през определен исторически период в творчеството на редица писатели, близки по своя художествен метод, трябва да признаем, че такава близост съществува у писателите старообрядци и че за старообрядческата литература може да се говори като за определено литературно течение, развило се в литературата на XVII в. явно паралелно с барока.

Подобни литературни направления, създадени въз основа на общия миоглед у редица автори, на общите им художествени похвати и съдържащи в основата си винаги определения, обикнат от авторите жанр, са характерни не само за XVII, но и за XVIII и XIX в., за литературата на новото време. Тогава всяко направление има своя жанрова ограниченост, свои жанрови рамки, от които неговите автори обикновено не излизат, свои обикнати жанрове (трагедията — за класицизма, поемата — за романтизма, сантименталната повест — за сантиментализма и т. н.).

Най-ярката фигура на разкола, вожд и идеолог на старообрядчеството, борец и мислител и същевременно голям писател на целия XVII в., е протопоп Авакум. На руската литература той е оставил повече от 80 произведения, най-значително от които е неговото „Житие“. В периода на прехода от староруската към новата литература, когато старите религиозни жанрове отстъпват място на истински литературните жанрове, неговото „Житие“ става първата художествена автобиография в руската литература. „Житието“ на Авакум е едно от староруските произведения, допринесли да се формира в руската литература жанрът на реалистичната, социално-битовата повест, а след това и на романа.

Реформите, предприети по инициатива на цар Алексей Михайлович и патриарх Никон, засягат предимно религиозната обрядност, а във връзка с това се извършва поправка и проверка на църковните книги. Целта на реформата е да се издигне нравственото и религиозното равнище на руската църква, да се сложи тя в ред, да се приведе в единство с обрядите на водещата гръцка църква. След страшния Смут дворянската държава, като преодолява социалната и икономическата криза, се стреми още повече да се укрепи и да укрепи и своята църковна платформа. Идеята за съединяването на руската църква с гръцката, която новите реформи трябва да засилят, е продължение

и резултат от предишните официозни теории: „Москва е трети Рим“, Москва е наследница на „древното благочестие“. Затова е било толкова важно да се отстрани всичко, което разединява гръцката и руската църква дори от формалнообредна гледна точка (кръстене с три пръста вместо предишното кръстене с два пръста и др. п.). Реформите трябвало да издигнат авторитета на руската църква, да възвърнат нейните предишни привилегии, а, от друга страна, реформираната църква трябвало да стане още по-силно средство за централизирането на руското царство.

Опозицията към реформите е била последователна, фанатическа опозиция и към господстващата църква, и към държавата. Сам Авакум в полемическата си страст се клел да умре за единния „аз“. Разколниците със схоластичен педантизъм се съпротивявали на всякакви изменения в старите, свещени книги и в предишните обреди. Но работата е била, разбира се, не в това, дали да се кръстят с два или три пръста, дали да се пише „Исус“ или „Иисус“, да се произнася „алилуя“ два или три пъти, макар че външната полемика се движела в същност около подобни въпроси. Обективните причини за разкола, неосъзнати дори от неговите водачи, са скрити по-дълбоко, неслучайно и репресиите по отношение на тях са били крайно жестоки. И в решението на събора от 1666—1667 г. разколниците били осъдени не заради привързаността си към старото, а заради това, че са посегнали върху авторитета на църквата, срещу законите на държавата. За тях се пише, че те „подстрекават народа с буйството си“, а Авакум направо е наречен „бунтовник“.

В народните задбайкалски предания за Авакум бунтовният протопоп изпъква като борец за народното дело, една от легендите разказва за неговия разговор с Разин, в който той казва на атамана на казашката беднотия: „Я на бояр с крестом пойду, а ты с ружьем.“ В друга легенда се описва разговор с царя, на който протопопът не желае да се подчини, като му заявява: „От пола до ушей далеко, так-то оно лучше слыхать. Неужто, царь, все перед тобой должны гнуться?“¹ Народната трактовка на Авакумовия образ явно се съгласува със смелите му думи и мъжественото му поведение. Неслучайно той гордо заявява за себе си: „Никово не боюся, ни царя, ни князя, ни богата, ни сильна, ни диавола самого.“²

Неистовият протопоп е и голям обществен деец, водач на недоволните от църковните реформи и голям писател с необикновен художествен талант. По-голяма част от произведенията си той написал в пустозерското си заточение, където е закаран с височайш указ в 1667 г., при непоносимо тежките условия във влажно и тъмно подземие, където бил затворен заедно със свои съратници. Това са преди всичко многобройни послания, беседи, наставления, страстни пламенни писма, религиозни трактати и пр., пръснати оттам в безброй преписи из цялата страна.

Максим Горки нарича произведенията на Авакум образец на страстна и пламенна реч на борец.³ Особено увлекателен за великия пролетарски писател е „пламеният агитационен патос на неистовия протопоп, който с еднакво безстрашие излиза на дуел и с мечка, и с немилостивите царски воеводи“. Той възторжено цитира думите на Авакум за любовта му към „простия руски език“, който така великолепно използва в „Житието“ си и в многобройните си послания.⁴

¹ Л. Е. Элиасов. Протопоп Аввакум в устных преданиях Забайкалья. — ТОДРЛ, т. XVIII, М.—Л., 1962, с. 353, 356.

² Цитира се по книгата на А. Н. Робинсон. Жизнеописание Аввакума и Епифания. Исследования и тексты. АН СССР, М., 1963, с. 37.

³ М. Горький. О литературе. М., 1937, с. 143.

⁴ В. А. Десницкий. М. Горький нижегородских лет. — Горький на родине. — Сборник воспоминаний о жизни М. Горького в Нижнем Новгороде. 1937, с. 201.

Влиянието на протопоп Авакум върху народа е изключително голямо. За това свидетелствува фактът, че всичките му произведения стигнали до народа в многобройни преписи, чиито преписвачи се отнасяли грижливо към текста му, не се осмелявали да променят или допълнят нещо. Дори стрелците и сотникът, които пазели затвора, помагали да се пренасят и разпространяват писанията му.

Голяма роля изиграва и фактът, че Авакум е близък до народа по произхода си, самият той прекарал целия си живот в бедност и самоотречение, мислите и думите му били понятни за простите селяни. За себе си той пише: „Какъй я философ, грешный человек, простой мужик“ или „я человек нищей, непородный“¹. Всички събития и явления от действителността той разбира и преценява демократически, от народна гледна точка. „Человек не столько мысли, сколько чувства, встревоженного и взволнованного неурядицами“ и несправедливости жизни,² Авакум с огромна сила и искреност отразява преди всичко бунтарския характер на разкола, неговите антифеодални тенденции.

Страстно непримирим, с желязна воля за борба, непризнаващ никакви компромиси, готов заради убежденията си на най-страшни мъчения, Авакум е живял много тежък живот, който завършва с трагична смърт на 14 април 1682 г., преди 290 години, той заедно със своите верни „съюзници“ Епифаний, Фьодор и Лазар били изгорени в затвора. За живота и борбата си той разказва удивително просто в своята книга „Житие протопопа Аввакума, им самим написанное“.

Още в самото начало Авакум пише за себе си, че още в младостта му в него се проявил опърничав, „огнепальный“ дух. От родното му село го изгонват, заедно с него трябвало да напусне селото и жена му Настася Марковна, която след това до смъртта си е вярна духовна спътница на мъжа си, споделя страданията му и го ободрява в трудния им живот. Образът ѝ е обрисован много изразително и с топлота в „Житието“. Това е един от първите великолепно образи на обикновени руски жени, одухотворени от борбата за идеята и готови на всякакви трудности, за да я постигнат, с които се слави руската литература. От образа на Настася Марковна тази линия продължава към знаменитите тургуевски жени, към руските жени на Некрасов, към Зоя на Маргарита Алигер и т. н.

От първите години на своето свещеничество Авакум ревностно служи на своето дело, строго наставлява духовните си деца, не се страхува да влезе в спор с всесилното началство. Навсякъде го поддържа фанатичната му вяра в правотата му, в правотата на своята мисия. За опърничавостта си той е бил бит, разорен и пратен в изгнание. Просто, но затова толкова по-силно се чувства трагизмът на повествованието, авторът описва как той с жена си и токущо родилия му се син на ръце тръгнал за Москва. Там долагат за него на царя и му дават нова грамота.

На новото място той издържал само осем седмици: „дьявол научил попов, и мужиков, и баб. . . человек с тысящу и с полторы их было, — среди улицы били батошьем и топтали; и бабы были с рычагами. Грех ради моих замертво меня убили и бросили под избной угол. . . Наипаче же попы и бабы, которых унимал от блудни, вопят: „убить вора. . . да и тело собакам в ров кинем!“

Наложило му се да напусне жена си и децата си и отново да бяга. Строгостта и излишната последователност например при заточаване на любимите на народа смешници, при изобличаване на миряните, от които той изисквал да водят безукоризнено праведен живот, всичко това му навличало поруга-

¹ А. Н. Робинсон. Жизнеописание Аввакума и Епифания. М., 1963. с. 42.

² История русской литературы в трех томах, под ред. на Д. Д. Благой. Т. I, 1958. с. 352.

ние и беди. Не изведнъж и нелесно стигат до Авакум популярността му и любовта на народа.

Авакум пише и за това, как е бил свещеник и в престолната Москва, сменил в Казанската църква настоятеля Иван Неронов, своя приятел и единомышленник. Заедно те влизат в създадения в края на 40-те години в Москва кръжок „ревнители на благочестието“. Членовете на кръжока се стремели да затвърдят благочестието и религиозните чувства на народа, да оздравят църковния бит и т. н. Но скоро в него се разкриват противоречия. Демократичните му членове, като Авакум и Неронов, рязко разобличават неуредеността на живота, жестокостта на светските власти. Предпазливите хора забелязали, че „Авакум лишние слова говорил, что и не подобает говорить“¹. Затова пък обикновеният народ все повече и повече обиквал протопопа. В периода на църковните реформи дейността на много членове от кръжока придобива явно опозиционен характер.

Новият период на живота, описан в автобиографията, се отнася до времето, когато избират за патриарх Никон, който също преди това е бил член на кръжока на „ревнителите на благочестието“ (1652). Авакум активно се намесва във внезапно пламналата църковна борба. Заточават го в Андрониевия манастир. Той е окован във вериги, цели тринадесет седмици се влачи до Тоболск, но и там не се задържа, по доноси го заточават още по-далече, в Даурия, на границата между Русия и Монголия. За страшния си живот, за тежките изпитания авторът пише с удивителна всепроникваща искреност и сила. Воеводата Пашков, на когото той бил подчинен, не го обикнал, измъчвал го в тежки окови, биел го и всякак му досаждал. От глад умират двамата му сина.

В 1663 г. царят, за да го помири с официалната църква и по този начин да отстрани опасния противник на новите реформи, който успял със своята отчаяна борба и непреклонност да спечели голяма популярност, го извикал в Москва. Но по пътя непокорният протопоп навсякъде „по всем городам и селам, во церквах и на торгах кричал, проповедуя слово божие и уча и обличая безбожную лесь“. В Москва му обещават пари и почетни длъжности, молейки го само да мълчи. Половин година мълчал Авакум, но като видял множеството отстъпници, заради които страда „старото благочестие“, не могъл да се въздържа и изпраща направо на царя гневно прошение, изпълнено със смел протест. В прощението той описва много факти от своя живот, фактически това е пръв вариант на редица страници от неговото „Житие“. Последвало ново заточение, сега на север.

През март 1666 г. в Москва се свиква събор, главна задача на който била борбата със старообредците. Авакум пише как го докарват в престолния град и отново се опитват да сломят непреклонността му ту с щедри обещания, ту със заплахи. Нито уговорките, нито затварянето в манастирския затвор сломяват вярата му в своята и божията правда. Година и половина напразно се бори съборът с бунтовния протопоп, прокллина него и съратниците му, много от които наказва варварски жестоко: срязане на езика и отсичане на ръцете, за да не проповядват старата вяра и да не се кръстят с два пръста.

Авакум бил осъден на лишаване от сан и заточен в далечния северен Пушторск. Петнадесет години лежи Авакум в затвора, последното му убежище, при нечовешки сурови условия и не се огъва, продължава да се бори — пише, призовава, прокллина, поучава. Тук в затвора са написани главните му произведения, тук идват на поклонение при него неговите последователи. След смъртта на цар Алексей Авакум пише на новия млад цар Фьодор про-

¹ Материалы по истории раскола за первое время его существования, под ред. на Н. И. Субботин. Т. I, с. 29.

шение, поразяващо със смелостта си. Авакум не само защитава в него вярата си, но напада и заплашва. Той призовава царя да се пази, защото и него ще постигне участието на покойния му баща, когото Авакум вижда седящ в ада и търпящ страшни мъчения заради това, че поощрявал никонианците. И следва трагичната развръзка. „За великие на царский дом хулы“ протопоп Авакум бил жив изгорен в тъмницата. Изгарянето на Авакум и приятелите му е описано в кратка приписка в края на „Житието“.

„Житието“ стига до нас в три редакции, първата е написана от Авакум в 1672—1673, третата — около 1676 г., между тях има съществена разлика в съдържанието. И трите редакции се разпространяват из Русия в многобройни преписи: до наше време стигат 44 преписа на „Житието“, всички са много близки до оригинала. Първата редакция на книгата е известна дори в добре запазен автограф (Пустозерският сборник).¹

Пред нас е едно новаторско произведение преди всичко по своя жанр. Това е първата художествена автобиография в руската литература. Тя е наречена по старому житие, но строгите канони на църковния жанр са нарушени, преобразувани, от отломките на старото е създаден фактически нов жанр, линията на литературното развитие води от него към реалистичните повести и романи на XIX и XX в.

Наистина новаторските черти на „Житието“ на Авакум са обусловени от цялостното развитие на староруската литература и преди всичко от демократичната литература на XVII в.

Но нека кажем в началото няколко думи из областта на генеалогията. Жанровете са историческа категория. Те се появяват в определен период от общественото и литературното развитие и в тясна връзка със социалната и историческата обстановка, а те се развиват и изменят също и съобразно естетическото и литературното равнище. От една страна, смяната на жанровете се извършва, когато широко разпространеният, обикнат стар жанр постепенно престава да се развива и обновява, похватите му „се механизират“ (както обичат да се изразяват хората от ОПОЯЗ), застиват, тогава този жанр се отрича, най-често чрез пародиране, осмиване на формите му, а след това отмира. На негово място идват нови жанрове. От друга страна, развитието протича с резки промени в недрата на традиционно употребявания жанр, преди всичко в съдържанието му.

Промяната на стила и смяната на художествените направления и методи може да се извърши в рамките на един жанр, вътре в отделни жанрови разновидности. Би било поучително да се проследят например изменението и развитието на жанра на повестта от най-старата историческа, летописна повест, чиято поява е обусловена от интересите и политическите задачи на киевските князе и манастирската върхушка, до сантименталната повест или още по-далече — до повестите на майсторите на социалистическия реализъм: К. Паустовски, Г. Николаева, Л. Леонов. . .

Интересно е да се проследи и изменението на жанровете в зависимост от обществено-историческото развитие. Всяка епоха и всеки литературен метод в зависимост от своите специфични интереси си избира определен литературен жанр. Така летописната повест и дидактическата проповед заемат решително преобладаващо място в руската писменост в началния етап на нейното развитие. В края на XIV — началото на XV в. най-разпространен жанр е житието, което дава най-широки възможности за възплътяване в художествената тъкан особеностите на епохата с нейния нов стил, първи разкриват емо-

¹ В. И. Малишев е открил, описал и класифицирал 34 преписа на произведенията на Авакум. Вж. ТОДРЛ, т. XVIII и др.

циите, чувствата, преживяванията на своите герои, оставайки наистина все още в плен на старите норми и традиции на литературния етикет при обясняване на развитието и промяната в чувствата и характера на героите.

През XVI в. се появяват предимно монументални, обширни произведения: сборници от жития — макариевските минеи, сборници със закони — Домострой, Стоглав, сборници с биографии на руските князе и царе — Степенната книга, която рисува идеализирани, патетични, приповдигнати образи. Било е времето на оформяне на руската законност. Посредством съответните жанрови единици литературата се използва като едно от най-важните средства за укрепване и засилване на царя и църквата.

В края на XVI — началото на XVII в. историческата повест е най-отговарящият на епохата жанр. Това е време на резки исторически промени, селски бунтове, метежи, държавни преврати, чуждестранни нашествия, икономическо-стопански напредък.

Растящото самосъзнание на народа, което все по-решително оказва влияние си върху историческия ход, появата в литературата на новия герой, излязъл из самите низини на живота, член и представител на широкия народен колектив, води и до сменяне на историческата повест с битова и с още по-популярната — сатирическата повест. Цялото жизнено богатство и разнообразие на новата епоха, на мислите, чувствата, мненията и оценките на новите автори, за пръв път осъзнали важността и отговорността от появата в произведенията на авторското лице и индивидуалност, изискват по-свободна жанрова организация. Постройката на житието, подчинено на строгите норми на етиката, или ограничената от дидактическите си цели стара проповед не могат да задоволят новите културни и естетически интереси на тази епоха. А свободната в композицията и сюжета си повест, способна да включи какъвто и да е брой герои и да има какъвто си иска обем, е най-подходяща за всичко това.¹

В „Житието“ на Авакум сякаш се концентрират различни хубави черти от предшестващата литература, особено демократичната (по-точно битовата и сатирическата повест през XVII в.). Под перото на гениалния писател на древността се ражда битовата социално-автобиографична повест, а може би дори социално-битовият роман. Наистина както цялото творчество и мироглед на Авакум, така и главното му произведение не е лишено от крещящи противоречия. Те могат лесно да се открият и в идейното съдържание на книгата му (тук те в значителна степен са определени от противоречивата същност на неговите идеи и от самия разкол), и в нейния жанр.

Житията са били много разпространени и популярни жанрове в църковната писменост. Те се съставяли по строго определен, веднъж завинаги установен канон. Много жития достигат голяма художествена изразителност. Най-известно е преводното „Житие святога човека божия Алексея“, а от оригиналните произведения — знаменитото „Житие Бориса и Глеба“, популярно и в други славянски земи, включително и в България, „Житие Александра Невского“ и редица други.

Житието обикновено започва с обръщение към читателите — „мъчениколюбците“ с призив да прославят светеца. След това се описва раждането на бъдещия светец от праведни родители: „рожден от отца благочестива и нищелюбца, паче ж кротка“ („Житие Александра Невского“), син некоего христолюбца“ („Житие Стефана Пермского“). След това се описва прилежното учение, овладяване от бъдещия светец на църковната грамотност, ранно послушание

¹ Д. С. Лихачев. Изображение людей в житийной литературе конца XIV — начала XV вв. — ТОДРЛ, т. XII, 1965, с. 105—112.

и първи подвизи. „И егда же бысть 6 лет отрога и даша и первое учение и научися всеи грамоте и церковному устроению, яко же и мало время поучивъся и премудр бысть“ („Житие святого человека божия Алексея“). Накрая се описват подробно мъките на праведника, които той понася смирено, безропотно. Често, особено в по-късните преписи на житията, по-нататък следва нещо подобно на лирическо отстъпление, в което авторът на житието изразява чувствата и мислите си за невинно страдащия. Например в „Слово о житии и представлении великого князя Дмитрия Ивановича“ авторът гръмогласно пита: „Кому уподоблю великого сего князя Дмитрея Ивановича, царя Русьскаяя земля, и настолника великому княжению, и собирателя христьяньского? Приидете любимци, церковнии друзи, к похвалению словеси, по достоянию похвалити держателя земли Русьской. . .“ Житието завършва обикновено с явяването на Богородица или друг светец, които посочват праведника на народа, а след това идва описание на посмъртните чудеса, които извършват мощите на светеца и по които народът разбира, че животът му е бил угоден богу. В заключение се дава последното обръщение към читателите — призив да се удивляват на чудесата на светия праведник и всичко завършва с последното „амин!“

Житийният жанр не се е задържал напълно неизменен в продължение на столетия от своето съществуване, независимо от установените щампи и строги правила на литературния етикет. От самото начало в житието проникват отделни моменти от реалния живот. През XIV в., когато в литературата се пробужда интерес към човешките емоции, чувствата на героя започват да представляват интерес и за авторите на житията. „Абстрактният психологизъм“, „емоционалната характеристика на подвига“¹, тържествено-цветистият, високопарен и риторичен стил се появяват в житията през XV и XVI в. Древните автори умеят да нарисуват един момент в душевния живот на героя, едно статическо състояние на чувства, но още не виждат връзките между отделните моменти, причините на тяхното появяване, разволя на чувствата и състоянията на героя. Изобразяването на сложния и противоречив духовен свят на човека, неговата по-цялостна характеристика се явяват в края на XVI в.² И едва литературата на XVII в. открива истински човешкия характер.

През XVII в. житийният жанр попива широко светските тенденции. Истинска революция в житийния жанр произвежда „Житие Юлиании Лазаревской“, в което добродетелите на добрата и набожна жена — стопанка, майка, жена, която никъде освен в бита не е могла да прояви добрите качества на характера си и дори в църква не е ходила поради липса на свободно време, се възпяват в привичните житийни щампи като свети подвизи на угодните богу праведници. Това е подкопаване на жанра отвътре. В старите житийни канони се разказва за личната съдба на обикновения човек. Житието фактически преминава, трансформира се в жанра на нравоучителната повест, на семейната хроника.³

Отвън последен удар на този жанр нанася пародията. Достатъчно е да си спомним дори великолепната „Служба кабаку“, в която се прави унищожителна пародия на житието чрез подменяне на главния герой с кошуnstвения образ на пианицата.⁴ По-нататъшното развитие на жанра е вече изключено.

¹ Д. С. Лихачев. Изображение людей в житийной литературе конца XIV — начала XV вв., — ТОДРЛ, т. XII, 1956, с. 110.

² Пак там, с. 105.

³ В. Е. Гусев. О жанре „Жития“ протопопа Аввакума. — ТОДРЛ, т. XV, 1958, с. 193.

⁴ Русская демократическая сатира XVII века, под ред. на В. П. Адрианова-Перетц. М.—Л., 1954.

„Житието“ на протопоп Авакум е без съмнение все още във връзка с житийната традиция. От агиографското наследство Авакум взема тенденцията към отразяване на мотиви от живата действителност и към изобразяване у героя на отделни черти от живота човек, стремеж към анализ на неговите чувства и преживявания. Но новаторството на Авакум е решително освобождаване от условностите, от схемите в изображението на главния герой, на своето „аз“. Той използва и традициите на поучителната литература, на проповедта и поученията.¹ И все пак главните новаторски черти на неговата книга са свързани не с житийните, църковните традиции, а с общата тенденция на цялата литература от XVII в.: с интереса към сложни човешки характери в историческите повести, със стремежа да се критикува и осмива всичко отрицателно в живота на обществото и държавата в сатирическите повести и т. н.

Синтезирайки всичко добро от литературните произведения на миналото и настоящето, Авакум прави нови значителни художествено-естетически открития, той превръща каноническия жанр на житието в социално-битова повест, за пръв път дава ясно индивидуализиран образ на главния герой, а също така открива националния руски бит. Своеобразно, както никой дотогава, Авакум рисува пейзажите и портретите на героите. Историческият и битов фон на неговото „Житие“ е толкова силен и колоритен, толкова изпълнен с реалистична убедителност, образът на главния герой е така индивидуализиран, конкретен, жив, че всичко това явно изтласква на втори план съществуващата в неговите произведения религиозна символика и църковна традиция.

Книгата на Авакум е написана много интересно. Ценен е простият ѝ, народен стил, безизкусността и искреността на изложението, ярките битови подробности, правдивите картини на реалния живот. Дори често вплитаните в художествената тъкан на книгата житийни елементи стават живи и реални. Когато Авакум описва например съгласно старите житийни традиции чздса и видения, то той или ги материализира, или обяснява по съвсем прозаичен начин. Описвайки тежкия си живот, изобличавайки гонителите си никонианци, авторът въвежда в повествованието пророчески сънища и споменава дяволските изкушения, за които му се налага да се бори: „Егда еще был в попех, приде ко мне исповедатися девица, многими грехами обремененна, блудному делу. . . повинна. . . Аз, же, треокаянный врач, сам разболеся, внутрь жгом огнем блудным, и горько мне бысть в той час: зажег три свечи и прилепил к налою, и возложил руку правую на пламя и держал, дондеже во мне не угасло злое разжение, и опуств девицу, сложи ризы, помоляся, пошел в дом свой зело скорбен.“ Известни трафарети (изкушението, изгарянето на ръката над свещта) се преобразяват изпод перото на Авакум. Това е искрен разказ на човека за своята слабост, подобен на онзи, който той на друго място разказва: как в младостта си се увлича от „пиене на вино“ и с мъка отвиква от него. Съпровождащото разказа точно описание на изповедния обред също приземява епизода, който би трябвало да бъде мистичен и патетичен.

Главната цел на книгата му е да разкаже за събитията на своя личен живот, да защити своите идеи, богатството на неговите образи, страстността, живия, ярък език, емоционалната наситеност — всичко това прави „Житието“ на Авакум необикновено за неговото време литературно явление.

Самият Авакум разбира необикновеността на своите съчинения и дори програмно утвърждава това. В предисловието към „Житието“ той пише: „По

¹ В. Е. Гусев. Протопоп Авакум Петров — выдающийся русский писатель XVII века, встъпительна статия към книгата „Житие протопопа Авакума им самим написанное и другие его сочинения“. — ГИХЛ, М., 1960, с. 45—46, 49.

благословлению отца моего старца Епифания писано моею рукою грешного протопопа Аввакума, и аще что реченно просто, и вы, господа ради, чуущии и слышащии, не позазрите просторечно нашему, понеже люблю свой русский природный язык, виршами философскими не обык речи красить, понеже не словес красных бог слушает, но дел наших хочет.¹

Цялото „Житие“ е пронизано от една основна мисъл: „Держу до смерти, яко же приях, не прелагаю предел вечных. До нас положено, лежи оно так во веки веков!“ Наистина с богатирска сила той защищава старото, обреченото вече от историята. Известният литературовед Н. С. Тихонравов много точно го характеризира — „Петър Велики, само че в обратна посока.“ При това протопоп Аввакум нито най-малко не е отвлечен схоласт, който отстоява само старото. Той не е искал и не е могъл да бъде пасивен страдалец, бил е борец, смел човек, решителен в много отношения, особено в областта на писмената литература е бил истински новатор.

Докато старата книжовност проповядва пълно отричане от себе си, пренебрежение към личността, у Аввакум навсякъде може да се почувствува голямо човешко достойнство, гордост, която той запазва в най-тежките минути на живота си, пребит, измъчен, унизен. Към това при него се прибавя и голямото му уважение към всеки човек, дори най-незначителния и обикновения. Във всеки негов ред читателят чувства огромната му смелост, чувството на пълно духовно превъзходство над лошите хора, което се поражда вследствие силната му увереност в чистотата на своята вяра, в правотата на своето дело.

В прощението си до царя, за да потвърди думите си, той посочва трафуретен символ — видение, и то какво! Сторило му се, пише той, че е станал толкова огромен, че бог е вместил в него и небето, и земята: „Видишь ли, самодержавне! ты владеешь на свободе одною Русскою землею, а мне сын божий покорил за темничное сидение и небо и землю.“ Той се осмелява да спори и укорява не само царя, но дори и самия бог, повтаряйки думите на многострадальния Йов: „За что ты, сын божий, попустил меня ему так больно убить тому! Я ведь за вдовы твои стал! Кто даст судию между мною и тобою?“

Всички Аввакумови произведения (и особено „Житието“ му) са написани със страстен и полемичен тон. Напрежението на полемиката често довежда автора дотам, че дава на противниците си остро отрицателни характеристики, а понякога създава изразителни сатирични образи, без да се спира пред крайната рязкост на образите. Често приписва на противниците си качества, които са напълно несъвместими с положението им в църквата, а още повече с изискванията на християнското миролюбие и всеопрощение. Сатирата в „Житието“ се съчетава обикновено с грубо натуралистични образи и вулгарна лексика.

Така Аввакум изобразява митрополит Павел Крутицкий саркастично като глупак и подлизурко, който „не живал духовно — блинами все торговал да аладьями; да как учинился попенком, так по боярским дворам блюда лизать научился“. Никон е представен като „носатый и брюхатый борзой кобель“, „адов пес“, „шиш антихристов“, развратник. Дори цар Алексей е показан като „бедной, бедной, безумной цариска“, който „накудесил много [горюн, в жизни

¹ За удивителната творческа дружба на двамата писатели — съратници в борбата за старата вяра: Аввакум и Епифаний с паралелен анализ на произведенията им като образци у единия на психологическата, а у другия на историко-реалистическата тенденция в развитието на руската проза вж. в книгата на А. Н. Робинсон „Жизнеописания Аввакума и Епифания“. Исследования и тексты. М., 1963. Заслугата на автора се състои в това, че той пръв обрисувал литературното обкръжение на Аввакум, но според нас в това извънредно интересно изследване малко е завишено значението на Епифаниевото творчество, който изцяло остава в рамките на старите житийни, църковни традиции, с обстоятелството, че се поставя наравно с новаторското и много по-талантливо творчество на Аввакум.

сей, яко козел скача по холмам“. С тези думи Авакум характеризира нечестивия цар Максимилиан, като явно под него разбира цар Алексей.

Последователен демократ, Авакум разобличава богатите, като се опълчва срещу съсловните разграничения. „Али ты нас тем лутчи, что боярыня? — обръща се той към Ф. Н. Морозова. „Да единако нам бог распростере небо, еще же луна и солнце всем сияет равно, такожде земля, и воды, и вся прозябающая по повелению владычню служат тебе не больши и мне не менши.“ За простия мужик той пише с горещо съчувствие: „Он, мой бедной, мается шесть-ту дней на трудах.“ Може да се каже, че в неговите съчинения се явява идея за равенство на хората. В последното си прошение до цар Алексей (1669) той пише: „Господин убо есть над всеми царь, раб же со всеми есть бо-божий.“¹

Авакум пламенно обича земята си, езика си, неговият патриотизъм по своеобразен начин се отразява и в борбата му за изконно руската според него стара вяра. Никон иска да подчини руската църква на чуждо, гръцко влияние и затова той е отново против. Много колоритно пише Авакум на царя, като го убеждава да защити националното достойнство и вярата на руския човек: „Плюнь на них! Ты, ведь, Михайлович, русак, а не грек. Говори своим природным языком; не принижай ево и в церкви, и в дому, и в пословицах.“

За житията е закон да изобразят вътрешните колебания на героя, съмненията му, които завършват обикновено с още по-твърдо служене на господата бога. В „Житието“ на Авакум също има много конфликти, но те произлизат не от жанровите предписания, а от реалните условия на неговия живот и борба. Авакум анализира задълбочено не само външните събития в живота на своя герой, но показва и вътрешния му мир, като се издига понякога до „психологически самоанализ“². Той наблюдава противоречивите чувства на своя герой: „И плачу, и радуюсь, благодаря бога“, описва съмненията му, слабостите му. Но за разрешението им той се обръща не към бога, а към заобикалящите го хора, към своята вярна помощница — жена си, която го подкрепя и ободрява.

Конфликтен и противоречив е накрая и самият мироглед на главния герой, неговите убеждения, което се чувствава и в чертите на характера му. Той умее да бъде ту жесток, ту добър, ту проповядва всеопрощение, ту защитава наказващия божи меч. На едно място призовава сурово да се наказват еретиците, а на друго с голяма сила и убеденост проповядва милосърдие и веротърпимост: „Огнем, да кнутом, да виселицею хотят веру утвердить! Которые-то апостолы научили так? — не знаю. Мой Христос не приказал нашим апостолам так учить, еже бы огнем, да кнутом, да виселицею в веру приводить.“

Героят на „Житието“ не е светец мъченик, поддържан от Богородица и светите угодници, а обикновен земен човек. Понякога Авакум придава на героя и черти на задължителното за житията християнско смирение, аскетизъм, но над тях превалят други черти — непокорност, увереност в правотата, страстен стремеж да я докажат и да я прокарат в живота. Главното в книгата е острата полемика с тези, които мислят другояче, полемика, която авторът води с всички средства чак до бой. Естествено на такъв герой много трудно можеш да му припишеш черти на смирение и християнско всеопрощение.

Колкото е враждебен и последователно жесток по отношение на противниците си, толкова умее да бъде добър, милостив и кротък с онези, които вре-

¹ Вж. Н. С. Сарафанова. Идея равенства людей в сочинениях протопопа Аввакума. — ТОДРЛ, т. XIV, 1958, с. 385—390.

² А. Н. Робинсон. Жизнеописание Аввакума и Епифания. Исследования и материалы. М., 1963. с. 76.

вати на староруските повести, образи от летописните предания и житийната литература продължават да живеят в творческото въображение на руските романисти не само през XVIII, но и през XIX в., получават ново художествено пречупване и развитие в творчеството на Толстой и Достоевски, Тургенев и Лесков.¹

Тургенев, Лесков, Лев Толстой, Мамин-Сибиряк, Максим Горки, Алексей Толстой и много други руски и съветски писатели ценят много високо Авакум и за неговия непреклонен характер на борец и за необикновения му писателски талант. Пред читателя и досега от страниците на неговите съчинения оживява стара Русия от XVII в. с всичките си противоречия, слабости и неповторимо обаяние.

Произведенията на Авакум нееднократно са били издавани и се издават в родината му.² Неговото творчество е изучавано от големи съветски учени литературоведи: Н. К. Гудзий, В. И. Малышев, А. Н. Робинсон, В. Е. Гусев и редица други. „Житието“ на Авакум е издадено за пръв път в Русия през 1861—1862 г.³ в обстановка на революционна ситуация във връзка с отменянето на крепостното право. Има много свидетелства, че със своя бунтарски дух то е оказало влияние върху редица обществени дейци и революционери: Н. Г. Чернишевски, Н. В. Шелгунов, В. Н. Фигнер, П. А. Кропоткин и др. Демян Бедни споменава Авакум бореца в тежките години на гражданската война като образец на мъжество и издръжливост, типични за руския народ: „Знаменитият протопоп Авакум е мъченически изтезаван, дълги години този човек е бил затворен в подземие, но не се предал. Накрая го изгорили. Стомана човек! Примери на подобна издръжливост в различни случаи, особено в историята на революционното движение, колкото искате.“⁴

„Житието“ на Авакум е издавано неведнъж и в чужбина: във Франция (изданието на Паскал, 1938), в Берлин (издание на Р. Ягодич, 1930), в Италия (1962), в Турция (1946), два пъти в Лондон (1924 и 1950). Напълно закономерно е да се постави въпрос за необходимостта това великолепно произведение да се преведе и на съвременен български език и да се направи достъпно не само на учените (за които преводите са почти винаги излишни), но и на широката общественост и на учащата се младеж. Разбира се, първото издание на това древно и сложно произведение (като образец на което може да служи изданието на „Слово о полку Игореве“ в превод на Л. Стоянов, единственото староруско произведение, преведено в България) изисква сериозна подготовка, изработване на обширен историко-литературен и текстологичен коментар.

Струва си да се помисли и за издаване на български език и на някои други значителни произведения на староруската литература — „Повесть временных лет“, „Моления Даниила Заточника“, „Повесть о Рязани Батым“, „Повесть о Горе-Злочастии“, някои битови и най-хубавите сатирични повести от XVII в. и естествено на първо място „Житието“ на протопоп Авакум, един от най-големите писатели на целия древен славянски свят.

¹ История русского романа. Т. I. М.—Л., 1969. с. 6.

² Последното най-пълно издание е направено под редакцията на Н. К. Гудзий, с уводна статия от В. Е. Гусев. „Житие протопопа Аввакума, ими самим написанное, и другие его сочинения“. — ГИХЛ, М., 1960.

³ За пръв път „Житието“ е било издадено от Н. С. Тихонов в книгата Летописи русской литературы и древности, т. 3, отд. 2, 1861, с. 117—173, след това той го издава като отделно издание.

⁴ Демян Бедный. Полное собрание сочинения. Т. XVIII. М., 1932. с. 219—220.

